

POLITIKAI TILTAKOZÁS MINT AZ ÚJ POLITIKAI KULTÚRA ELEME: MAGYARORSZÁG, SZLOVÉNIA, SZLOVÁKIA*

A politikai tiltakozást a posztkommunista rendszerekben sokszor csupán a demokrácia és a piacgazdaság kiépülésének kerékkötőjeként fogják fel. Jóllehet valóban léteznek antidemokratikus és a piacgazdaságot ellenző mozgalmak az átmenet időszakában, a tiltakozás békés kultúráját kiépítő mozgalmi szektor egészét nem szabad ezekkel azonosítani. A tiltakozási kultúra a civil társadalom kiépülési folyamatában fontos szerepet tölt be, a demokratikus politikai kultúra lényeges eleme. Az 1993-as év sajtójából egy-egy napi és hetilap teljes évfolyamának elemzése alapján igyekeztünk három közép-kelet-európai posztkommunista országban, így Szlovéniában, Szlovákiában és Magyarországon összehasonlítani a tiltakozási kultúra különféle dimenzióit. A széles körű adatbázis sokféle aspektusából a kvantitatív elemek – a kiterjedés, a tartam, a részvétel – mellett itt a szervezés, a tiltakozásokban részt vevő szervezett aktorokra vonatkozó eredmények áttekintésére s értelmezésére teszünk kísérletet az összehasonlító elemzés keretein belül.

Előrebocsátva eredményeinket, a vizsgált évben a tiltakozás relatíve legnagyobb mérvű Szlovéniában volt és a legkisebb Szlovákiában. A tiltakozás mindhárom országban nagymértékben szervezett volt, a civil társadalom szervezetei és főként a szakszervezetek játszottak ebben vezető szerepet. Az az elterjedt feltételezés, amely szerint a prekommunista időszak, főként a két világháború közötti periódus konfliktusai újjáélednek a posztkommunista politikában, részben dokumentálható a kisebbségek és a parasztok esetében, de már nem állja meg a helyét az egyházak és a vallási közösségek vonatkozásában. Sokféle társadalmi, politikai konfliktus jelenik meg a tiltakozásokban, de nem eszkalálódnak erőszakos formákban és nem vezetnek a társadalmi, politikai intézményrendszer destabilizálódásához. A konfliktusok részleges intézményesítésének feladatát a pártrendszer, a szakszervezetek és más érdekképviselői szervek mellett az intézmények és a spontán társadalmi cselekvés

* A jelen tanulmány a Central European University/Open Society Institute Research Support Scheme által támogatott 215/193 sz. „Politikai kultúra és konfliktusmegoldás Közép-Kelet-Európában” című projekt keretében készült (1993–1995). A tanulmány kidolgozását a Netherlands Institute of Advanced Studies (NIAS) Wassenaar, Hollandia 1995 első félévében kapott ösztöndíja tette lehetővé. Az írás a Regensburg, NSZK 1995. június 28–30. között a „A katasztrófa esélyei, avagy Európa felszabadítása” című konferencián németül elhangzott előadás szövege alapján készült.

Köszönetet mondok a kutatás támogatóinak és az ELTE szlovákiai, szlovéniai és magyarországi diákjainak, akik a felmérésben részt vettek.

között elhelyezkedő flexibilis kollektív cselekvési formák is ellátják a posztkommunista rendszerekben.

A politikai tiltakozás mint a posztkommunista rendszerek elemzésének egyik elhanyagolt aspektusa

A politikai tiltakozást mint a politikai részvétel sajátos formáját, a demokratikus akaratképzés folyamatának integráns részét a posztkommunista rendszerek társadalomtudományi elemzése az eddigiekben nagymértékben elhanyagolta (Tarrow 1991: 12 skk). A Közép-Kelet-Európa új politikai rendszereiről megjelent újabb német kézikönyvek (Beyme 1994; Glaessner 1994; Offe 1994) sem érdemesítik önálló fejezetre, avagy alfejezetre a mozgalmakat és a politikai tiltakozást mint a politikai kultúra relatíve önálló elemeit és aktorait. A civil társadalom nem szervezett elemeivel kapcsolatosan a rendszerváltásról szóló irodalomban pedig többnyire csak általános elmélgedéseket találunk (Merkel 1994: 325 skk).

Milyen szemléleti és egyéb okokra vezethető vissza a demokratikus átmenetek egyik fontos aspektusának az elhanyagolása, és milyen ellenérvek hozhatók fel a mozgalmak és a tiltakozás elemzésének nagyobb relevanciája mellett?

A probléma elhanyagolásának háttere

1. A tiltakozás mobilizálásának az elemzése a politikatudományon belül általában is elhanyagolt terület (Beyme 1992: 371; Rucht 1991). A szervezett politikai aktorokat mindig könnyebben lehet azonosítani, s tevékenységüket dokumentálni, kvantifikálni, mint a mozgalmaknak és a kollektív cselekvés más formáinak szerepét a civil társadalom politikájában. A pártok és a szakszervezetek befolyásos politikai szereplők a választások és a korporatív egyeztetések révén, ezzel szemben a tiltakozó mozgalmak hatása a politikára és a politikában csak közvetetten és nehezen azonosítható, s így nehezebben dokumentálható.

2. A régi rendszer elleni tiltakozásnak, az antikommunista mozgalmaknak az elemzése nemrég, a kommunista rendszerek válságának idején még a Kelet-Európa-kutatás középpontjában volt (Tismaneanu 1990; Sedaitis–Butterfield 1991). Emberjogi mozgalmak, környezetvédelmi kezdeményezések, egyházi csoportok, elnyomott etnikai kisebbségek, a reformkommunisták csoportjai – a szovjetológia számára a demokratikus változásokba vetett remények hordozói voltak. E korábbi mozgalmak részben az új, posztkommunista rendszerek intézményesített hatalmi tényezőivé váltak pártok vagy szakszervezetek formájában, más részük pedig eltűnt, avagy továbbra is marginális pozícióban van.

3. A posztkommunista rendszerek tiltakozó mozgalmait ma a demokrácia bizonytalansági faktorainak, a stabilizációs és a konszolidációs időszak megzavaróinak lát-

ja az elemzők többsége, abból az alapfeltevésből kiindulva, hogy az intézményesedés időszakában elsősorban a politikai szervezetek, jelesül a pártok és a szakszervezetek az új rendszer kiépítésének felelős és hatalommal rendelkező aktorai (Bos 1994: 81 skk). A posztkommunista rendszerekben létrejött politikai formációk esetében a kívülről és alulról kezdeményezett mobilizációk főként mint a piacgazdaság és a demokrácia építésének ellenzői és megnehezítői jelennek meg az elemzésekben.

Érvek a problémával való intenzívebb, differenciáltabb foglalkozás mellett

1. A politikai intézmények komplex összefüggésrendszerben állnak társadalmi környezetükkel, és nagymértékben függnek a társadalmi támogatás (support) mobilizálásának folyamatától (Fuchs 1993). A pártok ifjúsági és egyéb szatellit szervezeteket hoznak létre a társadalmi támogatás megszervezésére, a szakszervezetek és más korporatív szervezetek hatalmi pozíciója tagjaik vétőhatalmának mobilizációjától függ, másfelől pedig a tiltakozás nem intézményesített formáinak a funkcionálása sok szálon összefügg a választói magatartás és a korporatív egyeztetések módjával és mikéntjével az adott politikai rendszerben (Kaase 1993: 17 skk; Dalton 1993). A politikai tiltakozás azonosításának és kvantitatív elemzésének problémái megfelelő módszerek kifejlesztésével megoldhatóak.

2. Kelet-Európában a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején a tiltakozó mozgalmak „életciklusai” a rendszerváltás szakaszaival függnek össze. A kommunista rendszerek válsága antikommunista mozgalmakat hívott életre, amelyek az új rendszerben intézményesedtek vagy ismét marginalizálódtak. A posztkommunista rendszerek társadalmi, politikai konfliktusai új tiltakozó mozgalmakat hoznak létre a demokrácia keretfeltételei között és ezeknek a mozgalmaknak az intézményesedése ma talán még meg sem indult. Míg a korábbi, a kommunista rendszert megváltoztató mozgalmak – mint a „Szolidaritás”, avagy a „Charta 77” – nagymértékben intézményesedtek és „eltűntek”, addig az új társadalom és új politikai problémái újabb mozgósítási impulzusokat jelentenek a tiltakozó mozgalmak új generációi számára (Szabó 1991; 1994: 223 skk; 1995).

3. A posztkommunista mozgalmak és tiltakozásaik a demokratizálódás szempontjából ambivalensebb és differenciáltabb jelenségek, mint a kommunista rendszerek ellenzéki mozgalmak voltak. A kommunista rendszerek ugyanattól a pártállami rendszertől nyomorgatott alternatív társadalmi kezdeményezései egyformán rákényszerültek az egymással való szolidaritásra, szervezeti és tiltakozási formáik nagymértékben hasonlóak voltak a Rendszer mindegyikére egyformán nehezedő repressziójának és korlátozásainak következtében. A rendszerváltás után akadálytalanul megnyilvánulhatnak az egymással szembeni különbségek és ellentétek a civil mozgalmak között, a demokrácia és a piacgazdaság ellenzői és támogatói egyaránt szabadon artikulálhatják igényeiket és mobilizálhatják támogatóikat. Jóllehet vannak a demokráciát és a piacgazdaságot ellenző tiltakozó mozgalmak, egyáltalán nem

bizonyos, hogy a tiltakozási kultúra és a mozgalmi szektor mint egész ez ellen irányulna.

A posztkommunista rendszerekben megjelenő politikai tiltakozás mobilizálásának kutatása mellett és ellen szóló érveket persze még hosszan lehetne sorolni és még hosszabban kifejteni, itt azonban csupán az volt célunk, hogy érzékeltsük: a posztkommunista rendszerek elemzésében a tiltakozás és a mozgalmak kutatása a jelenlegihez képest jóval nagyobb teret és differenciáltabb megközelítést igényel.

A posztkommunista tiltakozási kultúrák vizsgálata. Konceptiók, módszerek, célok

A tiltakozást (Pross 1992; Lofland 1985) itt úgy vizsgáljuk, mint

- a társadalmi, politikai konfliktusok egyik kifejezési formáját,
- a kollektív aktorok mobilizációját
- a nyíltan és nyilvánosan artikulált igények megvalósítása céljából
- az addig diffúz társadalmi támogatás mobilizációja révén.

A politikai tiltakozás

1. *Kollektív cselekvés*, amely különbözik a pusztá nyilatkozattételtől. Vannak kollektív cselekvések, amelyek nem nevezik magukat annak, mégis súlyuknál fogva azok. (Nem az a mérvadó, hogy a tiltakozó vagy az arról hírt adó újságíró mit nevez tiltakozásnak.)

- *Nyilvános tiltakozó akció*, amely
- valamely társadalmi–politikai *cél* elérésére (*proaktív*) vagy bizonyos állami–politikai cselekmények meghiúsítására, következményeik elhárítására (*reaktív*)
- *mozgósítani* (mobilizálni) kíván társadalmi–politikai támogatást, forrásokat; nem állami aktorok, hanem társadalmi csoportok (pártok, szakszervezetek, egyházak, egyesületek) az *alanyai*.

2. *Címzettjei*, közvetve vagy közvetlenül, az államhatalom, illetve az azt ellenőrző társadalmi–politikai szervezetek és csoportok vagy más mozgalmi szervezetek, illetve a nyilvánosság, a civil társadalom.

3. *Akcióformája* tipizálható (Raschke 1985: 274–377): legális–illegális, erőszakos–erőszakmentes, tömeges–kiscsoportos–egyéni, szervezett–spontán, közvetítő–figyelemfelkeltő–nyomásgyakorló. A szervezettség kritériuma, hogy mennyiben vesznek benne részt formális politikai szervezetek, illetve hogy mennyiben van olyan előkészítő csoport, amely előzetes elképzelésekkel rendelkezik az akcióról, a benne részt vevő csoportokról és az akciók lefojásáról.

4. *Célja*: a társadalmi–politikai támogatás megnyerése (forrásmobilizáció) (Zald–McCarthy 1977; 1987), jellege változik az alapul szolgáló konfliktus szerint (gazda-

sági, szociális, kulturális, vallási), elnyerni kíván (proaktív) vagy elutasítani (reaktív) valamit, illetve ezeket kombinálja.

5. *Hatása*, közvetlen-közvetett társadalmi-politikai folyamatok kiváltása, elutasítás-elfogadás lép-e fel vele szemben, megvalósíthatja-e céljait (célelérés), eljárási eredményt ér-e el, amennyiben bevonják a tiltakozó csoportot vagy szervezetet a konfliktus megoldásába, hatalommal ruházzák fel vagy pusztán elismerik legitim tárgyalópartnerként vétőhatalma alapján (Gamson 1975).

A tiltakozási formák radikalitása, „*diszruptív*” jellege (Tarrow 1989: 14 skk) eltérő mértékű és minőségű.

A tiltakozások eltérő formákban nyilvánulnak meg:

- erőszakmentesen vagy erőszakosan,
- a közrend sérelmével avagy a közrend megsértése nélkül,
- legálisan avagy illegálisan,
- szervezeten avagy spontán módon.

A tiltakozást fogalmilag el kell határolni a *forradalomtól* avagy a *bűncselekménytől*, még akkor is, ha a három fogalom határai nem merevek. A forradalmak, avagy a „rendszerátalakítások” általános és átfogó társadalmi és politikai folyamatok, amelyek a tiltakozások különféle hullámain foglalkoznak magukban. A tiltakozások lehetnek akár kiváltói, akár részesei, akár következményei ezeknek az átfogó változásfolyamatoknak, de nem azonosíthatók velük. A tiltakozások nem minden esetben irányulnak a rendszer egészének minőségi változására.

A tiltakozások *nyíltak* és *nyilvánosak*, szemben a végrehajtás és az elkövetési felelősség szempontjából titkos bűncselekménnyel. Dolgok és személyek sérelmére elkövetett bűncselekmények részét képezhetik a tiltakozó akcióknak, ha végrehajtásuk nyilvános, „közös” (public) igények érdekében, nem egyéni vagy csoportos haszonszerzésre történik. A tiltakozás célja a nyilvános mobilizálás támogatása, és erre esetenként titkos terrorakció is szerveződik. A közönséges és a tiltakozás érdekében elkövetett bűncselekmények határai büntetőjogilag irrelevánsak lehetnek, azonban a tiltakozás kutatásának el kell választania például a szkinhed terror jelenségét a szkinhed tiltakozástól mint tüntetéstől, még ha a cél és a végrehajtás alanya azonos is. Például a színészek sérelmére elkövetett testi sértések nem minősíthetők tiltakozó akciónak, hiszen nem nyíltan és nyilvánosan megfogalmazott igényekre mobilizálnak, de egy rasszista felhívás, aláírásgyűjtés, tüntetés már annak tekinthető. Forradalom, bűncselekmény és tiltakozás a társadalmi gyakorlatban összefonódott kategóriák, amelyeket a politikai tiltakozás elemzésében el kell különítenünk, annak ellenére, hogy ez a stratégia, cél és alanyok ugyanazon körét érintő jelenségek elválasztásához vezet.

A tiltakozás motívumai, céljai, alanyai sokfélék lehetnek. A politikától a vallásig, a pártoktól az informális baráti körig sokféle cél és cselekvő válhat a tiltakozási kultúra elemévé. A tiltakozások sokarcú kulturális, társadalmi és politikai keretfeltételek között és azokkal összefüggésben artikulálódnak (Tarrow 1991: 647 skk), a különféle keretfeltételek között különféle tiltakozási kultúrák alakulnak ki. Autoriter rendszerek

és demokráciák, keresztény és nem keresztény kultúrák, Kelet és Nyugat – és még sorolhatnánk a politikai kultúrák tipológiájának egyéb választóvonalait – keretfeltételei és tiltakozási kultúrái mások és mások.

A tiltakozási kultúrák fejlődési szakaszai, típusai és altípusai még azonos társadalmi–politikai keretfeltételek mellett is eltérőek lehetnek. Az általánosság szintjén megkülönböztethetjük a mobilizációs időszakok tiltakozási kultúráját, ahol sokféle és sokszor új típusú tiltakozó cselekvés manifesztálódik, és az intézményesedési időszakok tiltakozási kultúráit, ahol a tiltakozó mozgalmak visszaesnek, intézményesednek (Hirschmann 1984), de szem előtt kell tartanunk, hogy a mobilizáció és az intézményesedés csak sajátos mozgalmatípusokra tekintettel elkülöníthető fázisok, bizonyos mozgalmatípusok adott társadalomban a mobilizáció, más típusok az intézményesedés fázisaiban vannak és fordítva.

A tiltakozó akciók sokféle módszerrel vizsgálhatók (Dyani–Eyerma 1992). Anélkül, hogy megkísérelném ezek sokféleségét akár csak áttekintően érzékeltetni, rövid bevezetést szeretnék adni a kutatás során felhasznált módszer alapjaiba.

1. A tiltakozó akciók kutatása a sajtó közleményei alapján

A nyilvános tiltakozásokat a nyilvánosságban lehet regisztrálni, s ennek elterjedt módszere a hatvanas évek óta a sajtódokumentáció elemzése (Franzosi 1987: 5; Olzak 1989: 119). Ezt a módszert a kommunista politikai rendszerek vizsgálatában aligha lehetett gyümölcösöztetni, hiszen e rendszerekben a hivatalos sajtó jellege és monopolhelyezete nem nyújtott lehetőséget a rendszerrel szembehelyezkedő tiltakozás dokumentálására. A nyugati demokráciák sajtója avagy a szamizdat források persze felhasználhatók voltak, de itt sem a szisztematikus és részletes tájékoztatás volt a cél, s a forrásbázis sokszor azonosíthatatlan. A rendszerváltással a sajtó gyorsan változott, a régi sajtóorgánumok átalakulásával és újak megjelenésével, és a hírtérték szerint szerveződött sajtónyilvánosság megjelenése lehetővé teszi a bevett nyugati kutatási módszerek alkalmazását.

A sajtóíráások elemzése persze csak az egyike a lehetséges megközelítéseknek. Hasznos lehet például a tiltakozás általános trendjeinek azonosítására, az akcióformák, illetve az alanyok struktúraváltozásának bemutatására, a nagy tiltakozó kampányok frekvenciáinak bemérésére. Nem alkalmas viszont a konfliktusok keletkezésének és kimenetelének teljesebb körű bemutatására, hiszen a sajtót a tiltakozás attól kezdve és addig érdekli, ameddig hírtértéke van. Nem tarthat igényt a sajtó figyelmére nagyon sok olyan „szürke” szervezőmunka, amelynek megismerése nélkül nem tudjuk elemezni a tiltakozást. Ugyancsak hiányzik a sajtó perspektívájából a konfliktusok rövidebb vagy hosszabb távú hatásainak megismertetése, megközelítése. A tiltakozás körüli diskurzusok is csupán addig érdekesek a sajtónak, amíg közfigyelemre tarthatnak számot, a stratégiai–taktikai viták bizonyos lényegi köre csupán a tiltakozó csoportok saját kiadványaiban jelenik meg.

A sajtó hírérték szerinti szerveződése relativává teszi a sajtódokumentáció alapján a társadalmi-politikai tiltakozások rekonstruálására irányuló igényt. Hiszen még sosem szerveztek olyan felmérést, amely az elérhető összes sajtódokumentumot feldolgozta volna hosszabb távon, ez legfeljebb egy-egy akcióra vonatkozóan oldható meg. Persze a feltételezett teljes dokumentáció is hiányos volna, hiszen nem gondolhatjuk, hogy minden egyes tiltakozó akció „sajtót” kap valahol. A tiltakozásoknak, főleg a helyi, az egymást sűrűn ismétlő akcióknak vagy a gyenge hírértékkel bíró, esetleg diszkriminált csoportok tiltakozásainak a közfigyelmet lekötő más események, háborúk vagy választások idején nem nagyon van sajtója, vagy ha igen, akkor nem az országos napi- és hetilapokban. Természetesen, ha például az etnikai avagy a béketiltakozások területét kívánjuk kutatni, akkor koncentrálnunk kutatásunkat a megfelelő politikaterület saját kiadványaira, sajtójára is (pl. kisebbségi, etnikai csoportok, a békemozgalmak kiadványai), már ha van ilyen, kiszűrve ezzel a többi, az erősebb általános hírértékű események hatásait.

Megállapíthatjuk, hogy a politikai tiltakozásnak a sajtó alapján történő felmérése sosem lehet teljes, azt mindig más forrásokkal kombinálva kell alkalmazni az elemzésben (pl. statisztikák, interjúk, dokumentumelemzések, résztvevő megfigyelés). Mindemellett a központi sajtóorgánumok alapján végzett felmérések szolgálhatnak adalékokkal a tiltakozás bizonyos általános profiljának és kontúrjának megrajzolásához, ezeket aztán más kutatási eredményekkel szintetizálva pontosítani lehet.

Az efféle felmérések igazi haszna a hosszabb távú, illetve összehasonlító megközelítés részeként mutatkozik meg. Ilyenek Charles Tillynek az angol és francia politikai tiltakozás több évszázados történetét feldolgozó kutatásai (Tarrow 1989; Tilly 1986; Tilly et al. 1975), avagy Sidney Tarrow-nak a háború utáni Olaszországról, Hanspeter Kriesinek a háború utáni Svájcra készült több évtizedet feldolgozó felmérése (Kriesi et al. 1981), illetve a most még folyamatosan készülő, a német Dieter Rucht nevével fémjelvezhető Prodat-projekt a háború utáni Németországról. Ezek a kutatások azonban az alkalmazott tiltakozási felfogások és a választott forrásbázis eltérései miatt nehezen összehasonlítható és szintetizálható eredményekhez vezetnek. Az egységes szempontok szerint kivitelezett nemzetközi összehasonlító projekt iskolapéldája a Hanspeter Kriesi teamje által az új társadalmi mozgalmak dinamikájáról a nyolcvanas években elvégzett nyugat-európai összehasonlítás (Kriesi et al. 1992).

Kelet-Európában az ilyen kutatás lehetőségét a posztkommunista átmenetek teremtték meg. Elégge hiábavaló vállalkozás lenne, ha valaki a politikai tiltakozást megkísérelné rekonstruálni a hetvenes évek magyar nyilvános lapjai alapján. Ehhez csupán a korabeli szamizdat, illetve a szabad világ demokratikus sajtójának elemzése segíthet. A tiltakozás sajtóelemzéséhez a szabad sajtó újramegjelenésével kezdhettünk hozzá, amikor már bizonyos tapasztalatok, távlatok alakultak ki a rendszerváltás után. Azonban a médiakonfliktus zilálta magyar sajtó állapotát tekintve még ma is nehéz feladat, sőt bizonyos vonatkozásban ma sem lehetséges még a nyugati professzionális újságírás mércéi alapján a bizonyítható „tények” sokaságát

várni a sajtótól. Például a tiltakozók számára az újságcikkek elenyésző hányada utal, sokszor még akár olyan bizonytalan fogalmakkal sem próbálják felbecsülni, amilyen a „sokan” avagy „néhányan”, hanem pusztán a tüntetés tényének megállapítására szorítkoznak. Ezzel szemben a nyugati sajtóforrások alapján elég megbízható képet lehet kialakítani a tiltakozás intenzitásáról, azaz, hogy mennyien vettek részt bizonyos tiltakozó cselekményekben.

2. Kelet- és Közép-Európa politikai kultúrája és a tiltakozás

A tiltakozás mint a demokratikus akaratkifejezés egyik formája ebben a régióban már régóta hiánycikk. Sem a prekommunista rendszerek, sem a kommunista rendszerek nem tették lehetővé hosszabb távon a békés tiltakozás demokratikus intézményesítését (Bonwetsch–Grieger 1991). Azonban ha Oroszország avagy a Balkán politikai kultúráinak hagyományait vesszük alapul, akkor ezzel szemben Közép-Európában mégis fellelhető a jogállam néhány évtizedes – igaz, korlátozott – tapasztalata a Habsburg Monarchiában, néhol a két világháború közötti rendszerekben, illetve a kommunizmus nyitási periódusainak néhány évében (1956, 1968, 1989). A békés demonstrálás, a petíciók vagy másféle tiltakozó akciók alkalmazásának hagyományai abban is megmutatkoznak, hogy sem a posztkommunista rendszerváltásokban, sem utánuk nem alakultak ki erőszakos konfliktusok, etnikai összechapások vagy polgárháborúk ezekben az országokban. „Tiltakozás mértékkel” – ez a demokratikus politikai kultúra mindennapjaihoz tartozik Közép-Kelet-Európában, a cél az, hogy a konfliktusok és tiltakozások ne vezessenek kiterjedtebb és erőszakos összeütközésekhez. Ez a sajátosság, mint látni fogjuk, különböző mértékben jellemzi a három országot, amelyek véleményem szerint a tiltakozási kultúra ugyanazon típusába tartoznak.

3. Tiltakozási kultúra az intézményesedés szakaszában

1993 olyan év a vizsgált három országban, Magyarországon, Szlovéniában és Szlovákiában, amikor a rendszerváltás turbulens konfliktusai intézményesednek és az új politikai keretek – két esetben új államok – stabilizálódnak. Szlovákia ekkor függetlenségének az első, Szlovénia a második évében van, Magyarországon a szabadon választott parlament törvényhozási periódusának közepén jár. Ebben az évben nincsenek általános választások a három országban, úgyhogy a kampányok és a választás hatása nem árnyékolják be a politikát. Ezért véleményem szerint ez az év alkalmas arra, hogy a tiltakozási kultúrák „állóképét” kialakítsuk a konszolidáció fázisában, amikor a szabad véleménynyilvánítás, a gyülekezés és az egyesülés szabadsága nem csupán az alkotmányban, de már a politikai valóságban is működik. A tiltakozás ezekben az országokban ebben az időben már nem más, mint „busi-

ness as usual", része a demokratikus folyamatnak a turbulens, mobilizációs fázis után, amelynek aktorai vagy hatalmi tényezőkként intézményesedtek az új rendszerben, vagy pedig az új tiltakozó mozgalmakkal együtt továbbra is a civil társadalom aktorai.

A tiltakozási kultúrák összehasonlító elemzése Közép-Kelet-Európában

A tiltakozó akciókat (*Protestereignisse*, *Protest Events* = *PE*) egy napi- és egy hetilap teljes évfolyama alapján dokumentáltuk mindegyik országban. Inkább liberális és alternatív orientációjú lapokat választottunk ki, amelyek feltehetőleg nyitottabbak a tiltakozásokra más, konzervatívabb orientációjú orgánumoknál.

Magyarországon a *Magyar Hírlap* és a *Magyar Naranccs* volt az elemzés forrása. Egy másik, a Harvard Egyetem által finanszírozott, nagyobb volumenű projektben, ahol még a *Magyar Hírlapon* túlmenően a *HVG*, a *168 óra*, a *Magyar Nemzet* és a *Népszabadság* is szerepelt a feldolgozás bázisában, majdnem másfélszer annyi tiltakozó akciót dokumentáltunk. Azonban az összehasonlítás egységes alapja miatt itt a magyar adatok esetében csupán a két először említett sajtóorgánumra támaszkodunk.

Szlovákiában nem sikerült céljainknak megfelelő hetilapot találni. Napilapként a liberális *Narodna obroda*, emellett az 1993 februárjában induló ifjúsági napilap, a *Sme* volt felmérésünk forrása. Kiegészítésképpen a magyar kisebbség napilapját, az *Új szót* (*Nový mls*) szintén feldolgoztuk, de ezt nem használjuk fel, csak egy helyen a további elemzés során, mivel a kisebbségi napilap anyaga felborítaná az egységesítendő összehasonlítási alapot. A magyar újságban talált magasabb tiltakozási adatot csak az első táblázatban említjük meg összehasonlításképpen. Szlovéniában a *Delo* mint mérvadó napilap és a *Mladina* mint ifjúsági alternatív hetilap került feldolgozásra.

A sajtódokumentáció feldolgozása tizenkét kérdést tartalmazó kérdőívvel kezdődött, amelyet aztán tizenöt kérdés szempontjából egységesen kódoltunk. A nagyobb tiltakozó események több mint hetven, főleg zárt kérdéseket tartalmazó kérdőívvel kerültek dokumentálásra. A kódolt adatokat számítógépen dolgoztuk fel. A feldolgozást az ELTE diákjai végezték, a szlovák és szlovén részekét a két országból az ELTE-n tanuló ösztöndíjasok. A projekt előzetes eredményeit több szemináriumon és workshopon vitattuk meg a résztvevőkkel és szakértőkkel az érintett országokból is. Szlovéniában nincs tudomásunk hasonló felmérésről, Szlovákiában korábban a Szlovák Akadémia Szociológiai Intézete, újabban a Comenius Egyetem Politikatudományi Tanszéke folytatott ilyen jellegű kutatásokat, s igyekeztünk fordítások, konzultációk révén eredményeinket kölcsönösen megismertetni egymással.

A továbbiakban a kutatás eredményeinek néhány kiválasztott aspektusát dolgozzuk fel, s a táblákban meghagyunk néhány eredetileg angolul szereplő, közkeletű

kifejezést. A kutatás nyelve magyar, az eredmények első összefoglalása angol nyelven történt.

I. A tiltakozások alapadatai

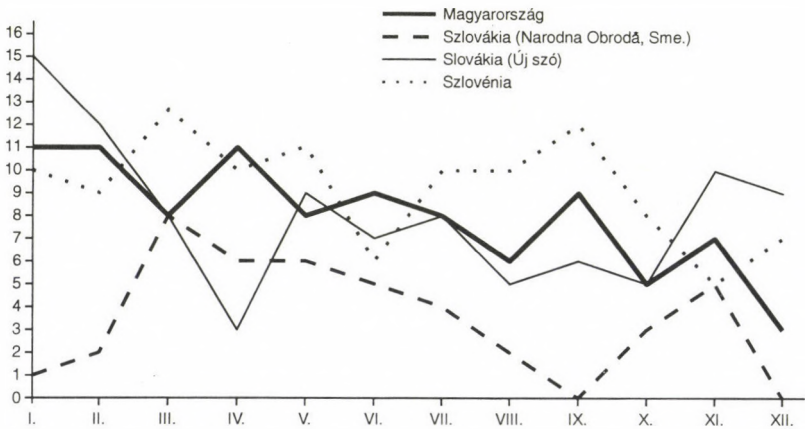
1. táblázat

Tiltakozások 1993-ban, havonta, a tiltakozás kezdete alapján

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Magyarország												
Összesen: 96	11	11	8	11	8	9	8	6	9	5	7	3
Szlovákia (Narodna Obroda, Sme)												
Összesen: 42	1	2	8	6	6	5	4	2	0	3	5	0
Szlovákia (Új szó)												
Összesen: 97	15	12	8	3	9	7	8	5	6	5	10	9
Szlovénia												
Összesen: 112	10	9	14	10	11	6	10	10	12	8	5	7

Az adatokat az alábbi ábra szemlélteti:

Tiltakozások 1993-ban, havonta, a tiltakozás kezdete alapján

1. ábra

A fenti táblázat tartalmazza havonként a megkezdődött tiltakozásokat és éves számukat. A hónaphoz számít minden, a hó folyamán kezdődött tiltakozás. Itt még nincsen különbségtétel a tiltakozások időtartama alapján, a tiltakozás lehet néhány órás, de hónapos is.

2. táblázat

A tiltakozás átlagos tartama

	Magyarország	Szlovákia	Szlovénia
Összesen	96	42	112
01. 1 óra vagy rövidebb	41	25	19
02. Egy nap	3	1	1
03. 2–7 nap	8	7	17
04. 8 nap – 1 hónap	13	6	7
05. Több mint 1 hó	5	2	5
06. Más (nyílt levél)	23	1	50
99. Nincs adat	1	0	11
Átlagos tartam (napok)*	7	6	10

Nr. of PE: **01.**=0,25 nap; **02.**=1; **03.**=5; **04.**=20; **05.**=40

* A tiltakozások számának összege osztva a tiltakozások számával – kivéve **06.**, **99.** – adja az átlagos tartamot.

A tiltakozások az időtartam alapján öt kategóriába kerültek, majd összegüket a fenti kalkulációs értékek alapján összeadtuk, és az osztartamot elosztottuk a releváns tiltakozó események számával. A tiltakozás átlagos tartama így Szlovéniában a legmagasabb, Szlovákiában a legalacsonyabb, Magyarország középen áll.

3. táblázat

A résztvevők számának átlaga

	Magyarország	Szlovákia	Szlovénia
Összesen	96	42	112
01. 0–20	11	7	5
02. 21–100	13	7	20
03. 201–500	11	6	9
04. 501–1000	3	3	4
05. 1001–2000	7	2	3
06. 2001–10 000	4	5	7
07. 10 000 felett	8	3	8
99. Nincs adat	39	9	56
Résztvevők átlagszáma eseményenként	2800	900	3000

Nr. of PE: **01.**=10; **05.**=1500 **02.**=100; **06.**=5000; **03.**=350; **07.**=15000; **04.**=750

A résztvevők között száma a tiltakozás sajtóelemzésének bizonytalanságaira utal. A különféle sajtóorgánumok különféle becsléseket alkalmaznak, s a tiltakozók és a rendőrség becslései is eltérőek lehetnek. Nagyon sok sajtóközlemény egyáltalán nem is kíván állást foglalni a résztvevők számáról, ezért itt nagyon magas a hiányzó adatok aránya. E fenntartások mellett alakítottuk ki a fenti táblát a résztvevők számáról. Az egyes kategóriákra megállapított átlagok szerint adtuk össze a résztvevők számát, és osztottuk azt el a tiltakozó akciók számával, ahol voltak értékek a részvételre, s ennek alapján kalkuláltuk az átlagos résztvevői létszámot eseményenként. Az eredmények alapján a sorrend azonos, Szlovénia az élen jár, Magyarország követi és Szlovákia zárja a sort.

4. táblázat

A tiltakozás és a lakosság számának viszonya

	Magyarország	Szlovákia	Szlovénia
A tiltakozások száma	96	42	112
Lakosság száma (100 000 fő)*	103	53	20
Tiltakozás (100 000 fő)	0,93	0,79	5,6

* Az 1993-as lakosságszám Magyarországra Cseh-Szombathy László, Szlovákiára Silvia Mihalikova, Szlovéniára pedig Danica Fink-Hafner szíves közlésén alapul.

Abszolút számok nem alkalmasak a tiltakozás méreteinek összehasonlítására a népességet tekintve különböző nagyságú országok között. A tiltakozások számát és méreteit az ország lakosságának fényében lehet összehasonlítani. Itt ezt aszerint tesszük, hogy 100 000 lakosra hány tiltakozó akció jut 1993-ban. A lakosság számával arányosított eredmények a tiltakozási kultúra intenzitását tükrözik.

A három ország közül Szlovéniában volt a legintenzívebb a tiltakozás, százezer főre 5,6 tiltakozás jutott, míg Magyarországon és Szlovákiában ez a szám egy egész alatt volt. Így az összehasonlításban szereplő legkisebb ország volt a „legnyugtalanabb” a vizsgált évben, mind az események számát, mind a tartamát, mind pedig a résztvevők számát tekintve (lásd az 5. táblázatot). Szlovéniát követi Magyarország, a három közül a legnépesebb állam, és a magyar értékeknél valamivel kisebb intenzitásra utalnak a szlovák tiltakozások adatai. Szlovákia bizonyult tehát a tiltakozás szempontjából a „legnyugodtabb” országnak 1993-ban.

5. táblázat

Tartam, résztvevők és lakosságszám arányai

	Magyarország	Szlovákia	Szlovénia
A tiltakozások száma	96	42	112
Átlagos tartam (nap)	7	6	10
Résztvevők átlaga	2800	900	3000
Tiltakozás aránya lakosság (100 000 fő)	0,93	0,79	5,6

Az „állókép” jelleg a három ország tiltakozásainak összehasonlításában bizonyosan változhatna hosszabb távú összehasonlítások eredményeként (pl. a 18. század során az angolokat nyugtalan, a franciákat pedig nyugodt nemzetként tartották számon Európában, később azonban ez a kép változott, sőt a szerepek felcserélődtek). A vizsgált három ország 1993-as eredményeinek eltéréseiben feltehetőleg közrejátszottak olyan tényezők, mint a korábbi Jugoszláviának az akkori blokkországokkal szemben relatíve liberális berendezkedése, Szlovénia nyugatias struktúrái, illetve a sztrájkjog terén a már korábbi munkásönigazgatás keretein belül szerzett tapasztalatai. Szlovákiában hosszabb, konfliktusokkal terhes periódust követően alakult ki az új nemzetállam (Szomolanyi–Meseznikov 1994), aminek nyomán a korábbi tiltakozó csoportok (Stena 1992) egyrészt átrendeződtek, másrészt pedig átmenetileg megnőtt az új politikai keretekhez igazodás, a konformitás kényszere. Más interpretáció a szlovén kormánykoalíció nyitott, tarka összetételét tekintheti a tiltakozások csábító célpontjának, ahol mindenki remélhet kapni valamit, eltérően az ideológiai-politikai platformjukat tekintve viszonylag egységes szlovák és magyar koalíciós kormányzatoktól, amelyek megrostálják a potenciális tiltakozókat, míg a széles és nyitott koalíció az összes résztvevő és a koalíción kívül maradt politikai irányzatok mobilizálásához nyújthat valamiféle sanszot (Kitschelt 1986).

A tiltakozás mennyiségi aspektusai nagyon fontosak, azonban a tiltakozások számát különféle minőségi jellemzők alapján kell elemeznünk ahhoz, hogy összehasonlíthassuk a három országot a tiltakozási kultúra aktuális karakterének és kontextuális vonatkozásainak szintjén. Projektünk elsősorban a következő aspektusokat vizsgálta a tiltakozások kapcsán:

- célok,
- szervezet,
- akcióforma,
- társadalmi csoportok részvétele,
- legalitás és illegalitás,
- tiltakozás címzettje,
- reakciók a tiltakozásra.

A továbbiakban e minőségi összefüggések néhány vonatkozását elemezzük.

II. A tiltakozás szervezettsége

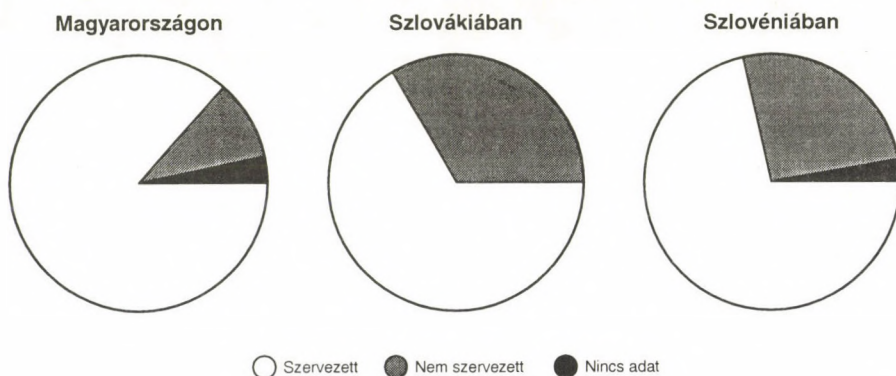
6. táblázat

Szervezett és szervezetlen tiltakozás (a tiltakozások százaléka)

	Magyarország	Szlovákia	Szlovénia
A tiltakozások száma	96	42	112
	százalék	százalék	százalék
Szervezett	86,4	66,7	71,4
Nem szervezett	10,4	33,3	25,8
99. Nincs adat	3,1	0	2,6

Az adatokat az alábbi ábrák szemléltetik:

Szervezett és szervezetlen tiltakozás

2. ábra

A szervezett tiltakozások aránya Magyarországon volt a legnagyobb, a legkisebb Szlovákiában 1993-ban. Szlovénia köztes helyet foglalt el Magyarország mint szervezett és Szlovákia mint kevésbé szervezett tiltakozási kultúrák között.

7. táblázat

A tiltakozásokat szervező, illetve finanszírozó szervezetek száma

	Magyarország	Szlovákia	Szlovénia
Szervezetek száma	107	41	92
A tiltakozások száma	83	28	80
Szervezetek száma/szervezett tiltakozás	1,28	1,46	1,15

Ha a tiltakozásokat szervező avagy finanszírozó szervezetek számát a szervezett tiltakozások számához viszonyítjuk, akkor mindhárom országban hasonló szervezeti sűrűséget állapíthatunk meg. A kevésbé szervezett szlovák tiltakozások viszont a legsűrűbben szervezettek, és az általában magasan szervezett szlovén tiltakozásokban vett részt a legkevesebb szervező. Magyarország középen áll a két ország között e vonatkozásban. A szervezeti sűrűséget tekintetbe véve összességében, a különbségek ellenére mindhárom országban magasan szervezett tiltakozási kultúráról beszélhetünk. Ha ezeket a számokat a kommunista rendszer szervezeti monopóliumával jellemezhető közelmúlthoz viszonyítjuk, amikor csak spontán módra avagy csak titkosan megszervezett tiltakozások léteztek, meg kell lepődnünk a civil szervezetek gyors reorganizációjának és a tiltakozás magasfokú intézményesítségének láttán.

Amennyiben a spontán, szervezetlen tiltakozások magas fokát az intézményes demokráciára veszélyesnek tartjuk, s a tiltakozás szervezettségét a civil társadalom és a tiltakozási kultúra intézményesítségével azonosítjuk, akkor a három ország relatíve egyaránt magas szervezettségű tiltakozási kultúrája aligha tekinthető a demokráciára leselkedő veszélyforrásnak, sokkal inkább a demokratikus politikai részvétel nem konvencionális kiegészítésének.

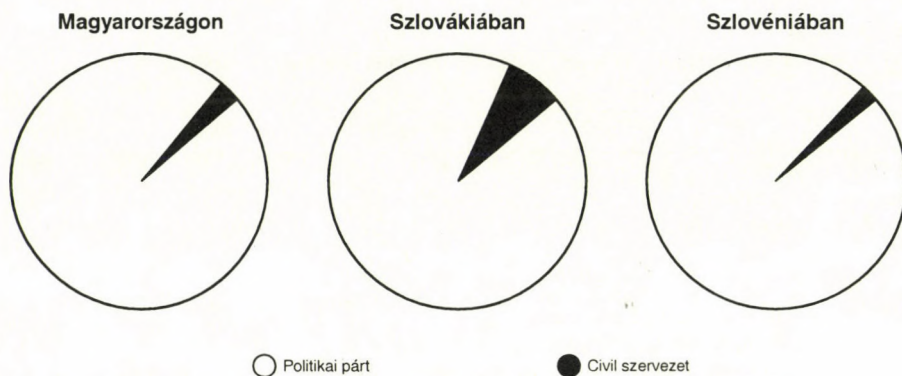
8. táblázat

*A tiltakozásokat szervező és finanszírozó szervezetek típusa
(az összes szervezett tiltakozás százaléká)*

	Magyarország	Szlovákia	Szlovénia
A tiltakozások száma	107	41	92
	százalék	százalék	százalék
Politikai párt (parlamentben)	2,9	7,3	2,2
Civil szervezet	97,1	92,7	97,8

Az adatokat az alábbi ábrák szemléltetik:

A tiltakozásokat szervező és finanszírozó szervezetek típusa

3. ábra

A fenti táblázat és ábrák a tiltakozásokban részt vevő két nagy szervezettípus viszonyát mutatják be a három országban. A szervezetek két típusa a parlamentben mandátummal rendelkező *politikai párt*, illetve az egyéb, *civil szervezetek*. A pártok kategóriáját azért csökkentettük a parlamenti helyel rendelkező szervezetekre, mert a posztkommunista rendszerek első szabad, konstitutív választásain sokféle, a civil szervezetek kategóriába tartozó szervezet vett részt a kilátásba helyezett támogatások elnyerése érdekében, és hogy mintegy tesztelje saját hatalmi esélyeit. A valódi pártok körét ezért szűken, a parlamenti mandátummal rendelkező politikai szervezetekre korlátozva értelmeztük. A pártok mindenütt marginális szerepet töltenek be, de jelen vannak a tiltakozások piacán. A demokratikus stabilitás szempontjából kedvezőnek tűnik, hogy a politikai pártok eszerint elsősorban a parlamentben fejtik ki aktivitásukat, és nem a parlamenten kívüli tiltakozással foglalkoznak. Nagymértékű tiltakozási részvételük arra vallana, hogy bajok vannak a parlamenti demokrácia funkcionálásával, a parlamenti pártok tevékenységükhöz nagymértékben a parlamenten kívüli tiltakozás révén szereznének legitimitációt. Szlovákia esetében a legnagyobb a parlamentben képviselettel rendelkező pártok tiltakozása, amire az akkori kormány és parlamenti ellenzék közötti éles konfrontáció adhat magyarázatot. Különösen a

magyar kisebbségnek a parlamentben is helyet rendelkező pártjai kompenzálhatták hiányzó parlamentáris hatékonyságukat a parlamenten kívüli tiltakozás eszközeinek felhasználásával (az önálló Szlovákia politikai rendszeréről lásd Kusy 1994: 279 skk; a szlovákiai magyar pártokról Malova 1995: 200 skk). A parlamenti pártok tiltakozásának aránya jóval a szlovák értékek alatt van Magyarországon és Szlovéniában. A magyar értékek valamivel magasabbak a szlovénokénál, itt okként szintén a kormány és az ellenzék közötti politikai konfrontációt lehet feltételezni bizonyos politikai témákban, mint például a média kontrollja vagy az egyházak állami támogatása.

A civil szervezetek részvétele a tiltakozásokban mindhárom országban 90 százalék fölött volt 1993-ban, s ez a civil társadalom magas fokú újjászerveződésére utal, ami meglepetés a kommunizmus hosszú évtizedes szervezeti monopóliuma után (Bibic–Graziano 1994). Szlovéniában volt a legnagyobb a civil szervezetek részvétele a tiltakozásokban 1993 folyamán, ezt szorosan követi Magyarország, s valamivel alacsonyabbak a szlovák értékek. A civil szervezetek részvétele a tiltakozásban nem tér el jelentős mértékben a három országban, s ez a civil szervezetek kiegyensúlyozott szerepére utal a posztkommunista Közép-Európában.

9. táblázat

*Civil szervezetek részvétele a tiltakozásban
(a részt vevő civil szervezetek százaléka)*

	Magyarország	Szlovákia	Szlovénia
Civil szervezetek száma	104	38	90
	százalék	százalék	százalék
Parlamenten kívüli pártok	4,8	7,3	3,2
Szakszervezetek	28	24,3	39,1
Paraszt szervezetek	1,8	2,4	3,5
Üzemi tanács, sztrájkbizottság	0,9	7,3	32,6
Érdekképviselői szervezetek	2,8	17	2,1
Ifjúsági szervezetek	7,4	4,8	1,1
Etnikai kisebbségek szervezetei	2,8	4,8	1,1
Szkinhedek	1,8	0	0
Alternatív mozgalmak	14	7,3	1,1
Lokális, regionális szervezetek	3,7	4,87	9,7
Más politikai mozgalmak	14,9	4,87	0
Római Katolikus egyház	0	0	0
Más egyházak, vallási közösségek	4,8	0	0
Más szervezetek	8,4	4,8	4,3
Szervezetek hálózata	0,9	2,7	0
Összesen	97,1	92,7	97,8

Kelet-Közép-Európában a tiltakozások megszervezésében centrális szerepük van a szakszervezeteknek. A szakszervezetek állnak mindhárom országban a lista elején a „tiltakozás piacán” 1993-ban. Szlovéniában a tiltakozások a leginkább gazdasági jellegűek, arányuk, ha a sztrájkbizottságok és az üzemi tanácsok arányát hozzáadjuk a szakszervezetekéhez, akkor 77 százalék felett van (a szlovén politikai rendszerről különös tekintettel a korporatizmusra lásd Bibic–Graziano 1994: 355–449). A magyar szakszervezetek részesedése jóval kisebb a tiltakozásokban, aminek oka bizonyára az, hogy 1993-ban a szakszervezetek és a többi érdekképviselői szervezetek szerepe kevésbé volt tisztázott, mint Szlovéniában. Csak 1994-ben realizálódik a szakszervezetek és a magyar kormány között létrejött megállapodás a szakszervezeti vagyonnak és a társadalom- és egészségbiztosítási alapoknak, illetve felügyelőbizottságaiknak az érdekképviselői választások eredményei alapján történő elosztásáról (lásd Brusis 1994: 25 skk). Szlovéniában rendelkeznek a dolgozók a legtöbb tapasztalattal a sztrájkok és az üzemi öngazgatás terén a többi a volt blokkországhoz képest, és itt intézményesítették a rendszerváltás után a legmészszebbmenőig a sztrájkjogot, beleértve a munkahelyek elfoglalásának jogát is. Szlovákiában még a magyarországinál is csekélyebb szerepet játszanak a tiltakozásban a szakszervezetek és üzemi tanácsok. Itt a „tripartizmusnak” nevezett rendszer keretein belül, a munkaadók, a munkavállalók, az állam vesznek részt a korporatív egyeztetésekben, és az új állam első évében még nagyobb konformitást várnak el a szakszervezetektől a politikában, mint korábban avagy később (Szomolanyi 1993: 40 skk). Szlovákiában a „white collar workers” típusait szervező érdekképviselői szervezetek nagyobb szerepet töltenek be a tiltakozásban, mint a másik két országban, mivel a Meciar vezette kormányzat kevésbé képviselte a modernizációs elkötelezettségű értelmiségieket, menedzsereket, vállalkozókat, és az orvosok, vállalkozók, tanárok és diákok szervezetei nagyszabású tiltakozó kampányokat szerveztek 1993-ban a kormány politikája ellen.

A magyar civil társadalom tiltakozása tűnik 1993-ban a leginkább „politikusnak”. A politikai mozgalmak, ifjúsági és alternatív mozgalmak itt vesznek részt a legnagyobb mértékben a tiltakozások megszervezésében. A civil szektor magyarországi politizálódása feltehetőleg a szakszervezetek szerepének és hatalommegosztásának bizonytalanságaira, valamint a kormányzat és az ellenzéki politikai szervezetek közötti éles konfliktusra vezethető vissza (Kurtán–Sándor–Vass 1994). A vallás körüli konfliktusok csak Magyarországon játszanak szerepet 1993-ban, mivel a kormány a vallási közösségek számára korábban megállapított állami támogatását csökkenteni, illetve megszüntetni kívánta az ún. „destruktívnek” nevezett, például a „scientology” és Krishna stb. csoportok esetében. Hasonlóan politizálódott konfliktusok játszódtak le ebben az évben Magyarországon a tömegtájékoztatás politikai ellenőrzése, illetve az egyházi vallásoktatás és iskolaügy kapcsán (Gombár et al. 1994). Ilyen és hasonló típusú konfliktusok járultak hozzá az év során civil a társadalom politikai mozgalmainak mobilizálódásához – sokkal inkább, mint Szlovéniában vagy Szlovákiában.

A „két világháború közötti konfliktusvonalak visszatéréséről a kommunizmus utáni politikában” forgalomban van egy közkeletű feltételezés, amely valahogy úgy ábrázolja ezt, mint a „mélyhűtőből felolvasztott mirelit” újrafelhasználását (Rupnik 1990: 5 skk; Schiermacher 1990). Vizsgálatunk eredményei alapján azonban nem látjuk ma a katolikus vagy más egyház előtérbe kerülését, sem pedig a parasztok mobilizációját visszatérni, kivéve Szlovéniát, ahol az 1993-as év egyik legnagyobb tiltakozása a parasztoknak az ország egész közlekedését megbénító blokádja volt. A katolikus egyház hiányzó mobilizációja azon is alapulhat, hogy az egyház mindegyik vizsgált ország kormányzatában erős szövetségesekkel rendelkezett, és igényeinek érvényesítésében egyáltalán nem volt ráutalva a nyilvános tiltakozásokra. A hagyományos rurális társadalom a vizsgált országokban oly mértékben felbomlott az iparosítás és az urbanizáció révén, hogy a klasszikus „urbanista” és a „populista” konfliktusa nem felel meg többé a társadalmi realitásoknak (Sterbling 1994: 6 skk). Azonban ennek a konfliktusvonalnak a fennmaradása, illetve visszatérése figyelhető meg az intellektuális szubkultúrák vitáiban, függetlenül a szélesebb társadalmi támogatástól, a két világháború között még meglévő társadalmi bázist nélkülözve (Schöpflin 1991: 60 skk).

Az a „cleavage”, konfliktusvonal, amely az etnikai kisebbségek mentén, a kelet-közép-európai régióban nagyon erős volt a 20. században, a kommunizmus utáni politikában is fennmaradt – mint vizsgálatunk eredményei is mutatják. A kisebbségi tiltakozások Szlovákiában a legjelentősebbek, a mintán belül a legnagyobb etnikai kisebbségi aránnyal rendelkező országban, ahol a legélesebb a konfliktus a kisebbségek helyzete körül ebben az évben. Magyarországon nincsenek nagyobb, területileg elhelyezkedő etnikai kisebbségek, és a kisebbségek tiltakozásai 1993-ban kizárólag a cigányság köréből származnak. Ezek a tiltakozások összefüggésben vannak a rasszista szkinhed szubkultúrák tiltakozásaival, amelyek ugyancsak kizárólag Magyarországot jellemzik ebben az évben. A kisebbségek körüli konfliktus Magyarországon főként a városi miliőben jelenik meg, a rasszizmus-ellenes, illetve a rasszista szubkultúrák konfliktusában, s a cigányság, valamint a színes külföldiek integrációjának kérdése körül alakul ki.

Szlovéniában az olaszok és a magyarok, a két ún. „államalkotó kisebbség” jogait az alkotmány az ismert európai modellek közül a legnagyobb mértékben biztosítja (Constitution of the Republic Slovenia. Ljubljana 1992. 34–36). Azonban, mint azt a vizsgálatunkban szereplő egy-egy olasz és magyar tiltakozás szlovén visszhangja mutatja, az e kisebbségeknek alkotmányosan biztosított jogok realizálásának kísérletét a gyakorlatban a szlovén többségi társadalom viszonylag egységesen elutasítja.

A vallási közösségeknek, az etnikai kisebbségeknek és a rurális paraszti közösségeknek a vizsgálatunkban megmutatkozó viszonylag alacsony részvétele a tiltakozásokban a tiltakozási kultúra modernizálódására, „europazálódására” utal, s nem a hagyományos konfliktusok eluralkodását mutatja. Amennyiben főként hatalompolitikailag és gazdaságilag motivált, materiális és disztributív konfliktusok uralják a tiltakozásokat és nem etnikai közösségi összeütközések válnak uralkodóvá, és nem a

szimbolikus konfliktusok kerülnek előtérbe, úgy a konfliktus alanyai között nagyobb a kompromisszumok kialakításának az esélye, s az erőszak eszkalációja elkerülhetővé válik (Oberschall 1973).

A parlamenten kívüli pártok részvétele Szlovákiában volt a legnagyobb a vizsgált év tiltakozásaiban. Az esetek többsége a parlamenten kívüli magyar pártok tiltakozásaira vonatkozik, amelyek a parlamenti hellyel rendelkező magyar pártokkal együtt tiltakoznak a kisebbséget érintő kérdésekben (Malova 1995). Helyi és regionális szervezetek részvétele a tiltakozásokban Szlovéniában a legnagyobb, talán a volt jugoszláv öngazgatási tradíció okán. A hasonló szervezetek szerepe marginális a magyar avagy a szlovák tiltakozási kultúrákban.

A tiltakozásokban részt vevő szervezetek áttekintését a három országban azzal zárhatjuk, hogy a következő trendek érvényesülését hiposztazálhatjuk mintánk alapján a posztkommunista Közép-Kelet-Európában jellemző tiltakozásokban.

1. A tiltakozások nagymérvű szervezetsége, a spontaneitás marginális szerepe.
2. A civil szervezetek dominanciája a tiltakozások szervezésében és finanszírozásában.
3. A gazdasági és hatalompolitikai konfliktusok az uralkodók a tiltakozások mobilizálásában, és az etnikai, vallási és más tradicionális konfliktusok szerepe marginális.

4. A tiltakozási kultúra kialakulását és a társadalmi politikai tiltakozások mobilizációját összefoglalóan a demokratikus, a politikai részvételre épülő politikai kultúra kiépülésének és a demokrácia stabilizálódásának a jeleként értelmezhetjük.

Ezek a sajátosságok, amelyek – jóllehet különböző mértékben – a felmérésünkben szereplő mindhárom közép-kelet-európai ország tiltakozási kultúráját jellemzik 1993-ban, összességében kedvezőek a demokratikus politikai kultúra kialakításának és a demokrácia intézményesítésének szempontjából. A tiltakozás kultúrája fontos eleme a posztkommunista demokráciáknak. A civil társadalom újjáéledése és az új társadalmi-gazdasági és politikai szerkezet stabilizálódása szempontjából jelentős a tiltakozási kultúrának, a politikai kultúrakutatás eddig elhanyagolt elemének a szerepe. A tiltakozási kultúra vizsgálata fontos felismeréseket és elemzési alternatívákat nyújthat az új demokráciák stabilitásának és instabilitásának elemzése számára.

Nem a kvantitatív aspektusok, hanem a kvalitatív jellegzetességek a fontosak a tiltakozási kultúra és a demokratikus stabilizáció viszonyának elemzésében. Mint kutatásunk eredményei megmutatták, jóllehet Szlovéniában volt relatív és abszolút értelemben is legnagyobb a „nyugtalanság” 1993-ban, a szervezett és elsősorban gazdasági irányultságú tiltakozások feldolgozása kisebb problémát jelentett a politika számára, mint a mennyiségileg abszolúte és relatíve jóval szerényebb mértékű, de közvetlenebbül politikai tiltakozásoké Magyarországon és Szlovákiában, ahol a szimbolikus és közösségi konfliktusok jóval erősebbek az etnikai kisebbségek politikai szubkultúráinak környezetében.

- Adolf, Bibic–Gigi Graziano (eds.) 1994. *Political Society, Democracy*. Ljubljana
- Beyme, Klaus von 1992. Political Mobilization and Participation. In: *European Social Science in Transition*. In: Meinolf Dierkes–Bernd Bienvert (hrsg.) Frankfurt am Main/Boulder
- 1994. *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt am Main
- Bonwetsch, Bernd–Manfred Grieger (hrsg.) 1991. *Was früher hinter dem Eisernen Vorhang lag*. Dortmund
- Bos, Ellen 1994. Die Rolle von Eliten und kollektiven Akteuren in Transitionsprozessen. In: Wolfgang Merkel (hrsg.): *Systemwechsel 1. Theorien Ansätze und Konzeptionen*. Opladen
- Brusis, Martin 1994. Korporatismus als Transformationskorsens der Fall Ungarn. *Berliner Debatte Initial*, 5
- Dalton, Russel J. 1993. Citizens, Protest and Democracy. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, (Vol. 528), July
- Dyani, Mario–Ron Eyerman (eds.) 1992. *Studying Collective Action*. London
- Franzosi, Roberto 1987. The Press as a Source of Socio-Historical Data. *Historical Methods*, (Vol. 20), 1.
- Fuchs, Dieter 1993. *Eine Methatheorie des demokratischen Prozesses*. FS III-93-202. Berlin
- Gamson, William A. 1975. *The Strategy of Social Protest*. Homewood, Ill.
- Glaessner, Gerd Joachim 1994. *Demokratie nach dem Ende des Kommunismus*. Opladen
- Gombár Csaba et al. (ed.), *Balance. The Hungarian Government 1990–1994*. Budapest
- Hirschmann, Albert O. 1984. *Engagement und Enttäuschung*. Frankfurt am Main
- Kaase, Max 1993. Zur Entwicklung von konventionellen und unkonventionellen Formen politischer Beteiligung in westlichen Demokratien. In: Wolfgang Luthardt (hrsg.) *Westliche Demokratien und Interessenvermittlung*. Marburg
- Kitschelt, Herbert 1986. Political Opportunity Structures and Political Protest. *British Journal of Political Science*, (Vol. 16), 1.
- Kriesi, Hanspeter et al. (hrsg.) 1981. *Politische Aktivierung in der Schweiz. 1945–1978*. Diessenhoffen
- 1992. New Social Movements and Political Opportunities in Western Europe. *European Journal of Political Research*, Vol. 22. 219–244.
- Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) 1994. *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest
- Kusy, Miroslaw 1994. Die Slowaken... In: August Pradetto (hrsg.) *Die Rekonstruktion Ostmitteleuropas*. Opladen
- Lipset, Seymour M.–Stein Rokkan (eds.) 1968. *Party Systems and Voter Alignments*. New York
- Lofland, John 1985. *Protest*. New Brunswick
- Malova, Darina 1995. The Development of Hungarian Political Parties. In: Szomolanyi Sona–Grigorij Meseznikov (eds.) *Slovakia. Parliamentary Elections 1994*. Bratislava
- Merkel, Wolfgang 1994. Democratic Consolidation and Civil Society. Problems of Democratic Consolidation in East Central Europe. In: Adolf Bibic–Gigi Graziano (eds.): *Civil Society, Political Society, Democracy*. Ljubljana
- Oberschall, Anthony 1973. *Social Conflict and Social Movements*. Prentice Hall/Englewood Cliffs
- Offe, Claus 1994. *Der Tunnel am Ende des Lichts. Erkundungen der politischen Transformation in neuen Osten*. Frankfurt am Main/New York

- Olzak, Susan 1989. Analysis of Events in the Study of the Collective Action. *Annual Review of Sociology*, Vol. 15.
- Pross, Harry 1992. *Protestgesellschaft*. München
- Ramet, Sabrina P. 1991. *Social Currents in Eastern Europe*. Durham/London
- Rammstedt, Otthein 1978. *Soziale Bewegung*, Frankfurt am Main
- Raschke, Joachim 1985. *Soziale Bewegungen*. Campus/Frankfurt am Main
- Rucht, Dieter (ed.) 1991. *Research on Social Movements*. Frankfurt am Main
- Rucht, Dieter–Thomas Ohlemacher 1992. *Protest Event Data: Collection Uses, Perspectives*. In: Mario Dyani–Ron Eyerman (eds.) 1992. *Studying Collective Action*. London
- Rupnik, Jacques 1990. Das Ende des Kommunismus und das Wiedererwachen der Nationalismen. *Transit*, 1.
- Schiermacher, Frank (hrsg.) 1990. *Im Osten erwacht die Geschichte*. Stuttgart
- Schöpfli, George 1991. Conservatism and Hungary's Transition. In: *Problems of Communism*, (Vol. 40), 1.
- Sedaitis, Judith B.–Jim Butterfield (eds.) 1991. *Perestroika from Below. Social Movements in the Soviet Union*. Boulder
- Stena, Jan 1992. The Anatomy of Protest and its Empirical Types. *Sociologia*, (Vol. 24), 4.
- Sterbling, Anton 1994. Modernisierungstheorie und die Entwicklungsproblematik Osteuropas. In: Bálint Balla–Wolfgang Geier (hrsg.) *Zu einer Soziologie des Postkommunismus*. Münster/Hamburg
- Szabó Máté 1991. Die Rolle von sozialen Bewegungen im Systemwandel in Osteuropa. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3.
- 1994. Vom Regimewechsel zum Regierungswechsel. Politischer Protest in Ungarn. In: Balla Bálint–Anton Sterbling (hrsg.), *Soziologie und Geschichte, Geschichte der Soziologie. Beiträge zur Osteuropaforschung*, Hamburg
 - 1995. Der Systemwechsel und die sozialen Bewegungen in Ostmitteleuropa. In: *Berliner Debatte Initial*, 2.
- Szomolanyi, Sona 1993. *Transformations of Slovak Society*. (Kézirat.) Bratislava
- Szomolanyi, Sona–Grigorij Meseznikov (eds.) 1994. *The Slovak Path to Transition to Democracy?* Bratislava
- Tarrow, Sidney 1989. *Democracy and Disorder*. Oxford, Mass.
- 1991. Aiming on a Moving Target. Social Science and the Recent Rebellions in Eastern Europe. *Political Science & Politics*, (Vol. 24) 1.
 - 1991. Kollektives Handeln und politische Gelegenheitsstruktur in Mobilisierungswellen. Theoretische Perspektiven. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 43.
- Tilly, Charles–Louise Tilly–Richard Tilly 1975. *The Rebellious Century. 1830–1930*. Cambridge.
- Tilly, Charles 1986. *The Contentious French*. Cambridge
- Tismaneanu, Vladimir (ed.) 1990. *In Search of Civil Society*. New York/London
- Zald, Mayer N.–John D. McCarthy (eds.) 1977. *The Dynamics of Social Movements*, Cambridge Mass.
- 1987. *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick